

مطالعه مفهوم خوش‌یمنی در طلسم‌ها و نمادهای شیر، گاو و طاووس در تاریخ هنر ایران با تأکید بر دوره اسلامی بر اساس دیدگاه جیمز فریزر*

فاطمه دژم‌پناه

پریسا آروند

زینب رشوند

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۸/۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۴

چکیده

در طول تاریخ زندگی بشر، خجستگی، سعادت، برکت و خوش‌شانسی از جمله مفاهیمی به شمار می‌آیند که انسان به دنبال درک و دستیابی به آن‌ها همواره در تلاش بوده‌است. این مفاهیم به‌ویژه در قالب واژه خوش‌یمنی تجلی یافته‌اند. یکی از نمودهای انسان برای نیل به این هدف، نمادها و نشانه‌هایی بوده‌اند که تحت عنوان طلسم‌های خوش‌یمنی در اشکال مختلف در زندگی انسان ساخته شده‌اند. در حقیقت طلسم‌ها مجموعه‌ای از اشکال و نمادهایی هستند که بر پایه اعتقادات و باورهای انسان شکل گرفته‌اند و برای تحقق یافتن خواسته‌های بشر توسط افرادی به کار برده می‌شوند که دانش استفاده از این نمادها را در طول تاریخ سینه به سینه فرا گرفته‌اند. باور عمومی بر این است که در ذات طلسم‌ها نیروهای آسمانی با نیروهای زمینی ترکیب شده‌اند و به موجب آن‌هاست که نتایج عجیب و غریبی در عالم هستی پدید می‌آید. بنابراین اهمیت طلسم‌ها در زندگی انسان غیرقابل انکار است. با توجه به اهمیت و باور انسان به قدرت طلسم‌ها، مطالعه و شناخت این نمادها می‌تواند برای بهبود زندگی انسان آگاهی بیش‌تری نسبت به نیروهای ناشناخته نهفته در آن‌ها فراهم آورد. همچنین مطالعه و شناخت طلسم‌ها آگاهی لازم برای کشف عمق باورها و ارزش‌های انسانی را فراهم می‌آورد تا با این آگاهی، زندگی خود را با معنا و هدف بیش‌تری سپری نماید. پژوهش حاضر تلاش دارد به این پرسش‌ها پاسخ دهد که نمادهای خوش‌یمنی در اشکال جانوری (شیر، گاو و طاووس) در تاریخ هنر ایران به‌خصوص در دوره اسلامی چگونه شکل گرفته‌اند؟ و چه ویژگی‌هایی توسط این نمادها به‌عنوان مفهوم خوش‌یمنی به زندگی انسان انتقال می‌یابند؟ از این‌رو با استفاده از روش توصیفی، تحلیلی و تاریخی و با تکیه بر نظریه طلسم و جادوی جیمز فریزر و تأکید بر نمادهای جانوری مانند شیر، گاو و طاووس، به بررسی این موضوع می‌پردازد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که این نمادها در هنر ایران دوره اسلامی به‌عنوان واسطه‌هایی برای تجلی، ذخیره و بروز انرژی‌های حیات ساخته و مورد استفاده قرار گرفته‌اند. این نمادها به‌منظور غلبه بر امور طبیعت ساخته شده‌اند و نقش مهمی در معنا بخشیدن به زندگی انسان‌ها ایفا می‌کنند. شناخت این نمادها نه تنها درک بهتری از فرهنگ و تاریخ ایران را فراهم می‌آورد، بلکه به‌عنوان ابزاری برای جذب انرژی‌های مثبت و خوش‌شانسی در زندگی فردی نیز عمل می‌کند.

کلیدواژه‌ها:

طلسم، نماد، نقوش جانوری، خوش‌یمن، شیر، گاو، طاووس.

* این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول با عنوان «مطالعه و تحلیل نقوش و نمادهای جانوری در طلسم‌ها و مراسم آیینی هنر ایران در دوره پیش از اسلام و دوره اسلامی با رویکرد نمادین» است که به راهنمایی نگارنده دوم و با مشاوره نگارنده سوم در دانشگاه گیلان به انجام رسیده‌است.

** کارشناسی ارشد گروه پژوهش هنر، دانشگاه گیلان، رشت، ایران / dezhangpf@gmail.com

*** استادیار، گروه نقاشی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران (نویسنده مسئول) / arvand.parisa@gmail.com

**** مربی، گروه نقاشی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران / rashvand.gu@gmail.com

۱. مقدمه

در تمامی اعصار زندگی انسان، ردپای طلسم و جادو وجود داشته است. به گفته جیمز فریزر، پیش از آن که ادیان متولد شوند، جادو و طلسم‌ها حکمرانی می‌کردند. این مفاهیم به عنوان راهی برای برقراری ارتباط مستقیم با نیروهای طبیعی و غیرطبیعی به کار گرفته شده‌اند. نمادها، ابزار برقراری این ارتباط جالب و شگفت‌انگیز در طول تاریخ هستند. در میان اشکال و نمادهای ساخته شده، اشکال جانوران به عنوان یکی از شناخته شده‌ترین فرم‌ها به چشم می‌خورد. فریزر معتقد است که انسان در طول حیات خود همواره در حال تلاش و نبرد با طبیعت بوده و این تلاش برای بقا مستلزم ایجاد ارتباط با آن بوده است. بنابراین هرگاه انسان نتوانسته در این ارتباط موفق عمل کند و طبیعت را به نفع خویش تغییر دهد، به خلق طلسم و جادو روی آورده و از طریق ارتباط نمادین به رویارویی و برقراری ارتباط با طبیعت برآمده است (فریزر، ۱۳۸۵: ۹۶).

باور به طلسم و جادو در تمام ابعاد زندگی انسان، از دوره انسان ابتدایی تا انسان متمدن امروزی که تحت تأثیر آموزه‌های علمی و فنی قرار دارد، وجود داشته است. انسان همواره باور داشته که اجزاء و عناصر دنیای پیرامون آگاه و هوشیار هستند، از این رو تأثیر برخی اشکال برای انتقال یا تغییر امور طبیعی را به قدرت طلسم و جادو سپرده است (شیرانی، ۱۳۸۸: ۱۷). بر اساس مطالعات انجام شده، از دیرباز تاکنون در تفکرات مردم سرزمین کهن و تاریخی ایران نیز بسیاری از اشکال به جهت برقراری این ارتباط ساخته شده و کاربرد داشته‌اند. حیوانات، به ویژه شیر و گاو و برخی پرندگان، نقش مهمی در برقراری این ارتباط داشته‌اند، به طوری که برای غلبه بر سختی‌ها با دربرداشتن مفهوم خوش‌یمنی ایفای نقش کرده‌اند. تحلیل روایات و تصاویر نمادین در تاریخ کهن ایران، ذات و واقعیت درونی حیوانات را در ارتباط با دنیای ناشناخته به درستی به تصویر می‌کشد (رحیم‌پور، ۱۳۹۴: ۲۳).

پژوهش حاضر با هدف تحلیل مفهوم پررمز و راز خوش‌یمنی در فرم نمادهای جانوری (شیر، گاو و طاووس) در تاریخ هنر ایران به خصوص دوره اسلامی انجام شده است. دلیل بررسی دوره اسلامی در تحقیق حاضر این است که مطالعه و تحلیل نمادهای مرتبط با طلسم‌ها در این دوره به وضوح نشان می‌دهد که با وجود برخورد فرهنگ‌ها و هنرهای شرقی و غربی، نتایج جدیدی که با نام هنر اسلامی شناخته می‌شود، علاوه بر این که اوج شکوفایی و بالندگی دوران گذشته را دربر دارد، مفاهیم دوران معاصر را نیز بر اساس نظریه باور به طلسم و جادو بازتاب می‌دهد. برای اثبات این موضوع نیز پژوهش حاضر تلاش می‌کند با بررسی نمادهای شیر، گاو و طاووس به عنوان طلسم‌های خوش‌یمنی در تاریخ هنر ایران پاسخی صحیح به این پرسش‌ها ارائه دهد: نمادهای خوش‌یمنی در اشکال جانوری (شیر، گاو و طاووس) در تاریخ هنر ایران به خصوص در دوره اسلامی چگونه شکل گرفته‌اند؟ و چه ویژگی‌هایی توسط این نمادها به عنوان مفهوم خوش‌یمنی به زندگی انسان انتقال می‌یابند؟ بررسی‌ها نشان داده‌اند که بر اساس نظریه جادو و طلسم فریزر، هرگاه انسان در مقابله با طبیعت دچار ناتوانی شده است، از طریق ارتباط نیروهای درونی خود با ذات طبیعت و هم‌چنین نیروهای نهفته و پنهان، اشکال و نمادهایی را خلق کرده است که به کمک آن‌ها به قدرتی سازنده و خوش‌یمن دست یافته و بر سختی فائق آمده و زندگی خود را ادامه داده است (فریزر، ۱۳۸۵: ۸۹).

۲. روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کیفی بوده و ماهیت آن توصیفی، تحلیلی و تاریخی است. شیوه جمع‌آوری اطلاعات نیز به صورت اسنادی و کتابخانه‌ای می‌باشد. در این پژوهش، داده‌ها از منابع معتبر شامل کتاب‌ها، مقالات علمی و متون تاریخی مرتبط با هنر دوره اسلامی جمع‌آوری شده‌اند. داده‌ها و اطلاعات به دست آمده با طبقه‌بندی اشکال جانوری مرتبط و سنجیدن معنا و مفاهیم مرتبط بین شکل‌ها و ارتباط آن‌ها با معنای خوش‌یمنی در مبحث نمادپردازی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند.

۳. پیشینه پژوهش

پژوهش در زمینه طلسم‌های جانوری و نمادهای خوش‌یمنی در تاریخ هنر ایران دارای سابقه‌ای غنی و متنوع است. عاطفه صداقتی (۱۴۰۱) در مقاله «نمادشناسی جنبه‌های عرفانی - اسلامی و ادبی نقش طاووس در سردر بناهای دوره اسلامی و عصر صفویه» به بررسی ابعاد مختلف نماد طاووس و تأثیر آن در هنر اسلامی پرداخته و به اهمیت این نماد در فرهنگ ایرانی اشاره می‌کند. نسرین بیک محمدی، احمد صالحی کاخکی و محمدابراهیم زارعی (۱۳۹۹) نیز در مقاله «نمادشناسی و منشأیابی مضمون نقش گاو در سفالینه‌های نیشابور با اتکا بر متون تاریخی» نشان می‌دهند که چگونه نماد گاو به عنوان یک عنصر فرهنگی و معنوی در آثار هنری مورد استفاده قرار گرفته است. وحیده حسامی و سمیرا بابرکت (۱۳۹۶) در مقاله «مطالعه نماد ماهی و کاربرد فرم آن در قالی‌های صفوی و قاجار» به بررسی فرم‌های طبیعت‌گرایانه ماهی در قالی

دوره‌های صفوی و قاجار پرداخته و به نماد برکت اشاره کرده‌اند. این تحقیق نشان‌دهنده اهمیت نمادها در انتقال مفاهیم معنوی و فرهنگی است. علاوه بر این، آرش یعقوب‌زاده و محمد خزایی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «نقش‌مایه‌های طلسم، تعویذ و حزر (مطالعه موردی: دستیافته‌های عشایر لر بختیاری)» به تحلیل تمثیل‌ها و رمز و رازهای جهان معنوی پرداخته‌اند. آن‌ها بیان می‌کنند که نقش‌ها، حتی در سادگی خود، حاوی معانی عمیق زیبایی‌شناسی و اعتقادی هستند.

حمیدرضا خوارزمی و حسین توکلی (۱۳۹۶) نیز در مقاله «طلسم و طلسم‌شکنی در فرهنگ عامه جبال بارز جیرفت» تأکید دارند که استفاده از طلسم‌ها ابزاری کارآمد برای زندگی مردم بوده‌است. آن‌ها روش‌های مختلف طلسم‌شکنی با استفاده از آیات قرآنی، اشیاء طبیعی و اجزای حیوانات را بررسی کرده‌اند. در مطالعه انجام‌شده توسط سحر چنگیز و رضا رضالو (۱۳۹۰)، ارزیابی نمادین نقوش جانوری سفال نیشابور (قرون سوم و چهارم هجری قمری) نشان‌دهنده وجود مفاهیم نمادین متعددی است که نقوش جانوری را با مفاهیم اخلاقی و اعتقادات مرتبط می‌سازد. صدیقه سجادی‌راد و کریم سجادی‌راد (۱۳۹۲) در مقاله «بررسی اهمیت اسب در اساطیر ایران» به تحلیل جایگاه اسب در اساطیر ایران و دیگر ملل پرداخته‌اند. آن‌ها تأکید می‌کنند که حیوانات گوناگون، از جمله اسب، نقش مهمی در وقایع شاهنامه فردوسی ایفا می‌کنند. این پیشینه پژوهش نشان‌دهنده غنای فرهنگی و تاریخی استفاده از نمادهای جانوری در هنر ایران است. پژوهش حاضر تلاش دارد با تمرکز بر طلسم‌های جانوری (شیر، گاو و طاووس) در دوره اسلامی، ابعاد جدیدی از مفهوم خوش‌یمنی را بررسی کند.

۴. نماد و ارتباط با ناشناخته‌ها

در عرصه هنر، نماد دارای جایگاه ویژه‌ای است و به عنوان معادلی برای کلمه سمبل^۱ به شیء، تصویر یا علامتی اطلاق می‌شود که نمایانگر یک مفهوم، ایده یا واقعیتی فراتر از معنای ظاهری خود باشد و به طور عمیق‌تر، به احساسات و تفکرات انسانی اشاره می‌کند. نمادها به عنوان ابزارهای ارتباطی، قدرتی دارند که می‌توانند احساسات پیچیده و معانی عمیق را به تصویر کشیده و از طریق آن‌ها، انسان می‌تواند با نیروهای ناشناخته ارتباط برقرار کند. در واقع، نماد ماهیتی شبیه به یک راز دارد و به معنایی اشاره می‌کند که نمی‌توان آن را به گونه‌ای دیگر آشکار نمود. این رازها معمولاً در لایه‌های مختلفی نهفته‌اند و برای درک آن‌ها به تأمل بیش‌تری نیاز است. ارزش یک نماد همانند قطعه‌ای موسیقی به یک‌باره کشف نمی‌شود؛ بلکه می‌توان آن را هر بار به شکلی جدید و با نگاهی تازه مشاهده کرد. این قابلیت تفسیر مجدد، نمادها را به ابزاری پویا و زنده تبدیل می‌کند که همواره در زندگی انسان نقش موثری ایفا می‌کنند. بدیهی است نقوش و اشکالی که بر اساس این تفکر ساخته می‌شوند، رازهای پنهانی را در خود جای داده‌اند. این نمادها نه تنها نمایانگر باورها و اعتقادات انسان به نیروهای ناشناخته هستند بلکه تداعیات جداگانه‌ای در فضای ذهن انسان ایجاد می‌کنند تا درک واقعی از ناشناخته‌های جهان اطراف ممکن شود. این تداعیات نه تنها انسان را به تفکر درباره معانی عمیق‌تر وامی‌دارند، بلکه پیچیدگی روابط میان انسان‌ها و دنیای اطراف را نشان می‌دهند.

یک نماد می‌تواند معنای درونی و معنای بیرونی داشته باشد، بنابراین واضح‌ترین و رایج‌ترین تفسیر لزوماً کامل نیست. انسان پیش از تاریخ و در تنهایی خود به هر واقعیتی با عشق و ترس می‌نگریست و با ساختاری نمادین، تجارب و جلوه‌های زندگی خود را به تصویر می‌کشید و از این طریق به زندگی خود معنا می‌بخشید. تصاویر اساطیری در مناسک آیینی و دینی، تصورات انسان از هستی، واقعیت، مرگ و زندگی را منعکس می‌کنند. در نتیجه، نماد بیانگر مفاهیم برجسته فرهنگی و تاریخی نیز می‌باشد که از طریق آن‌ها می‌توان به فرهنگ و اندیشه‌های انسان در دوره‌های گذشته پی برد (شعبانی و مولوی، ۱۳۸۸: ۱۴۴). نماد بر مفاهیم انتزاعی برخاسته از ناخودآگاه تأکید دارد. هم‌چنین به طور غیرمستقیم ما را به شناخت مدلول آن راهنمایی می‌کند، زیرا هیچ بیان کافی و روشنی برای بیان و تعریف مستقیم مدلول وجود ندارد. ماهیت ذاتی نماد سبب می‌شود که اشکال و نقوش از تصویری ملموس و شناخته‌شده به چیزی والا و ناشناخته تبدیل شوند. طلسم‌ها را می‌توان بارزترین مثال برای شناخت نمادها دانست. ماهیت طلسم به گونه‌ای است که می‌توان آن را با نمادها توضیح داد. نمادها یکی از ابزارهای شناخت امور ناشناخته هستند و قدیمی‌ترین شکل بیان انسان از ارتباط با طبیعت محسوب می‌شوند؛ ابزاری که مفاهیمی را آشکار می‌کند که به هیچ‌وجه قابل بیان نیستند (کوپر، ۱۳۸۰: ۳).

۵. طلسم به مثابه علم کهن

واژه «طلسم» برگرفته از واژه یونانی طلسماس^۲ است و به طرحی از کلمات و اشکال انسانی، گیاهی، حیوانی و یا ترکیبی از شکل، جدول و ارقام گفته می‌شود که معنای خاصی مانند یک راز را در خود جای داده باشد. در طول تاریخ بشر، غالباً جادوگران و فال‌بینان این طرح‌ها را با توجه به

دانش و آگاهی از عملکردشان بر روی کاغذ، فلز و پوست حیوانات نقش می‌کردند و به کار می‌بردند (ودایی، ۱۳۹۴: ۹۳). از آنجایی که استفاده از طلسم‌ها بر اساس دانش و آگاهی از جهان اطراف موثر واقع می‌شود، به عنوان یک علم شناخته می‌شود. طلسم‌ها به واسطه ترکیب انرژی‌های آسمانی با انرژی‌های زمینی، نتایج عجیب و غریبی را در عالم هستی موجب می‌شوند. رازهای نهفته در طلسم‌ها، آن‌ها را با جادو مرتبط می‌سازد. در واقع جادو مجموعه‌ای از باورها، اعمال و فنونی است که به کارگیری آن‌ها منجر به کنترل یا تغییر شرایط برای رسیدن به اهداف و خواسته‌های بشر می‌گردد (رضایی باغ بیدی، ۱۳۸۸: ۲۲۹).

در ارتباط با باور به نقش عملکردی طلسم‌ها باید گفت اصل مهم استفاده و کاربرد آن، قدرت مطلق افکار و برقراری ارتباط با طبیعت است. ادوارد بارنت تایلور^۳ معتقد است که اشیاء جاندار و غیرجاندار می‌توانند یک روح یا نیروی حیاتی داشته باشند (بوی، ۱۳۹۴: ۱۹). این تعریف به نحوه دریافت اقوام بدوی از طبیعت و جهان اشاره دارد. بر اساس این نوع دریافت، جهان، منزل موجودات غیرمادی بسیاری است که می‌توانند بدخواه یا خیرخواه بشر باشند. بشر اولیه متأثر از خیالات و اوهام خویش با استفاده از قواعد جادویی در استفاده از طلسم و نمادهای رمزآمیز جهت آگاهی از امور و رفع نیازهای روزمره، جهان‌بینی‌های اولیه را خلق نمود تا بر هم‌نوعان خویش و سایر موجودات تسلط یابد (زمردی، ۱۳۸۲: ۳۲۸-۳۲۹). باید اذعان داشت در پی بالا رفتن سطح آگاهی بشر از طریق پیشرفت‌های علمی، باورهای مربوط به رابطه انسان و طبیعت گسترش یافت. دستیابی به علوم، بسیاری از رمز و رازهای ناشناخته جهان را آشکار ساخت. بنابراین علم هم‌چون جادو بسیاری از امور سخت جهان را آسان نمود. پیش از علم، ذهن انسان هوشیاری و آگاهی را در انحصار خود نداشت و هوشیاری در تمامی امور طبیعی گسترده بود. علم، هوشیاری را از امور طبیعی گرفته و در ذهن انسان متمرکز نمود (سابوتسکی، ۱۳۹۴: ۱۷). طلسم و امور جادویی نیز به عنوان واسطه‌ای جهت تجلی، ذخیره و بروز انرژی‌های حیات مورد استفاده قرار گرفتند تا انسان بر امور طبیعت غلبه یابد (قیامت، ۱۳۹۴: ۱۱۹). بنابراین طلسم‌ها نمایان‌گر یک علم کهن هستند که نه تنها در فرهنگ‌های مختلف بلکه در تاریخ بشری نیز تأثیرگذار بوده است. این ابزارها نشان‌دهنده تلاش انسان برای کنترل نیروهای طبیعی و غیرطبیعی هستند.

در طی قرن‌ها، نمادهای بسیاری تکرار شده‌اند که گواهی روشن بر باور عمیق انسان به قدرت طلسم‌ها در طول زندگی بشر هستند. بسیاری از این نشانه‌ها، هم‌چون کلیدهایی جادویی برای ارتباط با خدایان و نیروهای ماورائی کاربرد داشته‌اند و تکیه بر این نشانه‌های رمزآلود و پیوند آن‌ها با طبیعت، بر سرنوشت انسان تأثیری باورنکردنی داشته است. در حقیقت، طلسم بازتابی از یک نظام فکری عمیق و قدرتمند است که می‌کوشد جهان اطراف را در قالب نمادها و آیین‌ها به تسلط انسان درآورد. این نگرش تا آن‌جا قوی و تأثیرگذار است که در انسان‌شناسی دین و اسطوره‌شناسی امروز نیز انکارناشدنی است (فریزر، ۱۳۸۵: ۱۰۸).

۶. طلسم‌ها و نمادهای خوش‌یمنی

نمادها به عنوان ابزارهای ارتباطی در فرهنگ‌ها و زمینه‌های مختلف، می‌توانند دارای معانی مثبت و منفی باشند. این معانی به طور خاص بسته به زمینه و کاربردشان در موقعیت‌ها و زمان‌های مختلف توسط انسان‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرند. حیوانات، به عنوان بخشی از طبیعت، نقش بسیار مهمی در دنیای نماد و نشانه‌ها ایفا می‌کنند. انسان‌ها پیش از آن‌که افکار و عقاید خود را به صورت مکتوب درآورند، باورها و اعتقادات خود را از طریق تصاویر و اشکال حک شده به تصویر کشیده‌اند. این اشکال نه تنها به عنوان نمادهایی در زمان و مکان مشخص، درک عمیق‌تری از فرهنگ‌ها و تمدن‌های گذشته را آشکار ساخته‌اند، بلکه نشان‌دهنده ارتباط عمیق انسان با طبیعت نیز هستند. در میان بسیاری از این آثار و نمادهای باستانی، نقوش حیوانات جایگاه ویژه‌ای دارد که نشان‌دهنده اهمیت آن‌ها در زندگی و باور انسان‌ها در طول تاریخ است. جنبه قداست برخی از حیوانات در ادیان و مذاهب نیز می‌تواند گواهی بر اهمیت و نقش حیوانات در زندگی انسان باشد. وجود حیوانات با فعالیت‌هایی مشابه انسان در قصه‌ها و روایت‌های مکتوب و شفاهی، و اسطوره‌ها و افسانه‌های کهن بشر نیز اعتقادی فراتر از نقش و رفتار حیوان را گواهی می‌دهد. این تجلیات نشان‌دهنده ارتباط عمیق انسان با طبیعت و تلاش برای تفسیر و تجلی نمادهاست. به راستی این نمادها نه تنها بیان‌گر احساسات و باورهای انسانی هستند بلکه نمایان‌گر پیوندی عمیق با دنیای طبیعی نیز می‌باشند.

در کنار اهمیت حیوانات برای انسان، آثار ساخته شده به دست بشر با موضوع حیوانات به عنوان طلسم نیز بر این اهمیت افزوده است. برخی حیوانات در فرهنگ‌های باستانی نماد عناصر مهم طبیعت و نشان‌دهنده قدرت‌های غیرطبیعی آن عناصر محسوب می‌شدند. انسان‌ها برای تسلط بر طبیعت و ایجاد رفتار مطلوب در آن، هر آن‌چه مؤثر می‌دانستند را انجام می‌دادند تا به بهبودی، برکت و تسلط بر محیط دست یابند. در

تاریخ ایران، بسیاری از اقوام خود را وابسته به حیوانات می‌دانستند و آن‌ها را مورد ستایش قرار می‌دادند. این وابستگی و اهمیت نه تنها از نیازهای مادی ناشی می‌شد بلکه ریشه در باورهای عمیق داشت. به عنوان مثال، در دین زرتشتی، حیوانات دارای قداست خاصی بودند و برخی از آن‌ها به عنوان نمادهای نیکی و خیر شناخته می‌شدند. می‌توان این گونه استدلال نمود که در دوران کهن رفتار غریزی حیوانات در پیش‌بینی بلایای طبیعی، یافتن منابع آب و یاری‌رساندن به بقای انسان سبب باور به نقش خیر آن‌ها برای انسان بوده‌است. شناخت و درک این رفتار غریزی توسط انسان موجب شد برخی از حیوانات به عنوان نمادهای عناصر مهم طبیعت شناخته شوند. در ایران باستان باور به نقش حیاتی حیوانات در ستایش آن‌ها به وضوح دیده می‌شود. به عنوان مثال از نمادهای شناخته‌شده در دوران باستان، گاو است که نماد ماه، زمین، زایش و باروری شناخته می‌شده و بر همین اساس در حکاک‌های تخت جمشید نقش و اهمیت آن به وضوح به چشم می‌خورد. حتی به عنوان اعتقاد به نجوم و تغییر فصل‌ها نیز از نماد گاو و در جای دیگر از نماد شیر استفاده شده‌است. این تجلیات نشان‌دهنده ارتباط عمیق انسان با طبیعت و تلاش برای تفسیر نمادها هستند.

در واقع، انسان‌ها از طریق این نمادها تلاش کرده‌اند تا دنیای پیرامون خود را بشناسند و به درک عمیقی از آن دست یابند. اهمیت باور به نقش حیوانات در طلسم‌ها نشان از درک عمیق از محیط طبیعی زندگی انسان و برقراری ارتباط با آن است که در ساخت طلسم‌ها نیز به وضوح دیده می‌شود. بسیاری از طلسم‌های ساخته‌شده، بر اساس باور به نیروهای خیر به شکل حیوانات خلق شده‌اند که خود بازتاب مفهوم خوش‌یمنی است. در فرهنگ‌های باستانی، حیوانات نه تنها به عنوان موجوداتی طبیعی بلکه به عنوان نمادهایی از قدرتهای معنوی و محافظت‌کننده نیز شناخته می‌شدند. طلسم‌ها و نمادهای حیوانی اغلب شامل تصاویر حیوانات ویژه بودند. اعتقاد بر این بود که این حیوانات می‌توانند انرژی مثبت را جذب کرده و انسان را از خطرات محافظت کنند. این نمادها نه تنها برای حفاظت، بلکه برای جلب برکت و موفقیت نیز به کار می‌رفتند. بنابراین ارتباط عمیق انسان با طبیعت و حیوانات نه تنها در زندگی روزمره بلکه در باورهای معنوی منعکس شده‌است. این نمادها و طلسم‌ها نمایانگر تلاش انسان‌ها برای ایجاد پیوندی معنادار با دنیای طبیعی و استفاده از قدرتهای آن برای بهبود زندگی افراد می‌باشند و همچنین نشان‌دهنده اهمیت حیوانات در تاریخ زندگی بشر و تأثیر آن‌ها بر فرهنگ‌ها و اعتقادات مختلف هستند.

۷. جایگاه طلسم و نمادهای جانوری در ایران

در میان ایرانیان باستان، باور به نقش طلسم و عملکرد آن در زندگی به اشکال گوناگون دیده می‌شود. اعتقاد به قدرت افرادی با نام فالگیر در کتب و اسناد تاریخی ایران به دفعات ذکر شده‌است. با این باور که «فالگیر قادر است نیروهای فعال را در چیزهایی که برای دیگران عادی و آشناست کشف کند» (گلسرخی، ۱۳۷۷: ۲۷). برخلاف مردم عادی، فالگیرها و یا به اصطلاح رمالان نگاه ویژه‌ای به مسائل مختلف داشتند، هیچ امر به ظاهر ساده‌ای را به راحتی کنار نمی‌گذاشتند و برخی از امور را نشأت گرفته از عالم بالا تصور می‌کردند و به نیروهای اخروی و فرازمینی اعتقاد داشتند. در افسانه‌های قدیمی ایران پیوند قدرت، جادو و تأثیر طلسم‌ها در درمان و امور زندگی انسان به صورت آیینی و نمایشی مورد توجه قرار گرفته‌است. قدرت فرمانروایی فریدون با عملکرد شفابخش او همراه است، فریدون به دلیل آگاهی از خواص درمانی گیاهان و توانایی درمان به عنوان شخصیتی شفابخش معرفی شده و اولین کسی است که خواص درمانی گیاهان را می‌دانسته است. زال نیز از ترفندهایی آگاه بود که رستم و رخش را به کمک سیمرغ درمان نمود (مختاری، ۱۳۷۹: ۴۴).

می‌توان ادعا نمود اعتقاد به طلسم و باور به قدرت آن در تاریخ ادیان و مذاهب ایران همیشگی بوده‌است. پس از اسلام نیز قرآن با اختلاف نظرهایی، وجود سحر و اثربخشی آن در زندگی را بیان نموده‌است. برخلاف اوستا که سحر و زیان‌های آن را به اهریمن نسبت می‌دهد، در قرآن آیات بسیاری به وجود سحر اشاره کرده و زبان‌های آن را نیز در اراده خداوند دانسته و کنش‌گران و عاملان آن لعن شده نامیده شده‌اند (حاتمی، ۱۳۹۸: ۶۸). آیه ۹۶ سوره بقره این گونه بیان می‌کند: «به دو فرشته هاروت و ماروت سحر وحی گردید و آنان این فن را به آدمیان آموختند بدون این که این حقیقت را پنهان کنند که آنان را می‌آزمایند» (موسی‌پور، ۱۳۸۸: ۶۴). در دوره اسلامی نقش مثبت و باور به بخت خوش با نماد و نشانه‌های طلسم و جادو، با اعتقادات مذهبی همراه شده‌است. قرآن در موارد متعدد به وجود جادو و تأثیر آن بر زندگی انسان اشاره کرده‌است. بر اساس آیات قرآن سحر می‌تواند به عنوان ابزاری برای آزمایش انسان‌ها در برابر آزمون الهی و حفاظت از او در برابر بلایا به کار رود. باور به نوشتن آیات یا نام‌های مقدس خداوند به عنوان محافظت‌کننده برای انسان برای جذب انرژی‌های مثبت جهان و دوری از بیماری و

چشم زخم در دوران حاضر نیز به چشم می‌خورد. به‌طور مثال در اسلام این باور وجود دارد که ذکر «لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ» یا «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» روح انسان را به قدرت برتر الهی متصل می‌نمایند و انسان را از مشکلات محافظت می‌نمایند (اکبرنژاد، ۱۳۸۸: ۵۴).

۸. طلسم و نماد شیر

به جرأت می‌توان ادعا نمود در باور مردم ایران نقش شیر از شناخته‌شده‌ترین نقوش‌ها در دوره‌های مختلف تاریخی به شمار می‌رود، هم‌چنین از مهم‌ترین نقوشی است که بر روی طلسم و تعویذهای دوره اسلامی به چشم می‌خورد و در اغلب مراسم و آیین‌های متعلق به این دوره به کار می‌رود. در کتب مختلف ایرانی شیر نماد آتش و نور، نمادی از زمین و نیرو و اصل مردانگی می‌باشد (طاهری، ۱۳۹۶: ۸۷). پیشینه شیر به دوران کهن بازمی‌گردد. نمادی سلطنتی که در روزگار باستان با ایزدان و پادشاهان پیوند داشته است. سر آن نشانه‌ای از مراقبت و هوشیاری و سایر اندام‌های او مظهر قدرت است (دادور و منصوری، ۱۳۹۰: ۷۴). هم‌چنین شیر در باور ستاره‌شناسی ایران نمایه آتش و خشکی و نماد هرمز (سیاره مشتری) است و در عرفان والاترین مقام در هفت مرحله سلوک آیین میتره (مهر) را دارد (فرخزاد، ۱۳۸۶: ۱۳۸). با توجه به تعاریف مختلف به سبب قدرت بالای شیر آن را موجودی نامیرا تلقی می‌کردند و به همین دلیل در جایگاه طلسم و قدرت جادویی یکی از مهم‌ترین نقوش طلسم‌ها محسوب می‌شد و از قدرت نامیرایی شیر برای حفظ فردی که طلسم را به همراه داشت استفاده می‌شد (ودایی، ۱۳۹۴: ۷۷).

تصویر ۳: بازوبند شیر و خورشید، جنس برنج، سده ۱۳ ه.ق (URL1)

تصویر ۲: طلسم شیر، جنس برنج، سده ۱۳ ه.ق (تناولی، ۱۳۹۴: ۷۴)

تصویر ۱: بازوبند شیر و خورشید و سوره شمس، جنس نقره، سده‌های ۸ و ۹ ه.ق (تناولی، ۱۳۹۴: ۷۴)

بر یک بازوبند نقره متعلق به دوره اسلامی و سده‌های ۸ و ۹ ه.ق، نقش شیر به همراه سوره مبارکه شمس ترسیم شده است (تصویر ۱). تمام سطح فلزی بازوبند توسط این آیات قرآنی پوشانده شده است. در اطراف نقش شیر جدول‌هایی با اعدادی رمزآمیز به چشم می‌خورد و ارتباط بین اعداد به ظاهر بی‌معنی می‌آید. بر پشت بدن شیر، نیم‌دایره‌ای همراه با اجزاء چهره به چشم می‌خورد که همراهی آن با خطوط شعاعی بی‌شک نماد خورشید با فرم و شکلی تابناک را تداعی می‌کند. در تحلیل این بازوبند، نمادهای شیر، خورشید، جدول، اعداد و سوره قرآن هر کدام به‌طور مجزا تداعی‌گر مفاهیم عمیقی می‌باشند. سوره شمس، نود و یکمین سوره از قرآن کریم است و در این اثر بر صفحه فلزی نازکی به‌عنوان بازوبند به زیبایی نقش شده است. در تفسیر متنی سوره شمس این‌گونه آمده است که بیش‌ترین سوگندهای قرآن، به‌صورت پشت سر هم در این سوره آمده است و با یازده سوگند پیاپی به خورشید و ماه، روز و شب، و آسمان و زمین بر ارزش و اهمیت تزکیه نفس تأکید می‌ورزد. مضمون این سوره آن است که انسان با الهام خدایی، کار نیک را از کار زشت تشخیص می‌دهد و اگر بخواهد رستگار شود، باید باطن خود را تزکیه نماید و با انجام کارهای نیک، آن را رشد و پرورش دهد و گرنه از سعادت محروم می‌ماند.

نماد شیر را باید در وهله نخست نمادی کهن به شمار آورد که در فرهنگ و تمدن مردم ایران همواره وجود داشته است. شیر نماد قدرتمندترین حیوان جنگل، نماد خورشید، نماد پادشاهان و سلاطین، نماد الهه آیین میتره و نشان آتش و گرما بوده است. هم‌چنین در برخی کتب به‌عنوان حمل‌کننده الهه زمین و در دوره هخامنشی نماد خیر بوده است. در دوران اسلامی شیر را نمادی از شخصیتی عادل و دلاور می‌شناسند و آن را نمادی برای حضرت علی (ع) قرار می‌دهند. این نماد در طی دوره اسلامی برای پیروان مذهب شیعه از جایگاه ویژه‌ای برخوردار شده است. باید گفت در دوره اسلامی بر روی اغلب بازوبندهای پهلوانی نقش شیر حک می‌شد.

در منابع کهن خورشید نشان گرما و روشنی و نماد پیروزی و خجستگی به شمار می‌رفته است. خورشید بالدار در ادیان کهن ایرانیان نشان عشق و ازدواج و نماد خوش‌یمنی در عشق به شمار می‌رفته است. در بسیاری از موارد در دوره اسلامی و حتی پیش از آن نقش، شیر و خورشید در کنار یکدیگر به کار می‌رفته‌اند. در منابع ادبی و تصویری، نقش خورشید به‌عنوان نماد حضرت محمد(ص) ذکر شده، هم‌چنین در فرهنگ شیعی، شیر نماد حضرت علی (ع) می‌باشد (خزایی، ۱۳۸۶: ۱۳۷). خورشید را تمثیلی برای جمشید پادشاه ایران باستان نیز دانسته‌اند. این نقش هم‌چنین دو معنای استعاره‌ای نیز در دوره اسلامی داشته‌است: مفهوم زمان بر مبنای گاه‌شماری خورشیدی که سبب می‌شود خاصیت نجوم و تعبیری از صور فلکی را داشته باشد، هم‌چنین معنای ستاره‌بینی و دخالت کیهان در تقدیر و تعبیری است که ستاره‌بینی از حالت نجومی شیر در صورت فلکی خورشید (اسد) داشته‌است. صورت فلکی شیر نیز خوش‌یمن‌ترین جایگاه خورشید بوده‌است. بنابراین نشان شیر و خورشید دو جفت آسمانی و زمینی را به هم پیوند می‌داد، شاهنشاه و مقدس مرد (جمشید و علی)، که به توسط نشان کیهانی خورشید در برج شیر (اسد) با هم پیوند یافته بودند (همان: ۱۳۹).

با بررسی یک طلسم فلزی از جنس برنج متعلق به سده ۱۳ ه.ق، می‌توان دید یک زن بر پشت شیر نشسته است که تاجی زیبا بر سر دارد و بر دستان و پاهای وی با خطوطی نوشته شده‌است (تصویر ۲). در پس‌زمینه تصویر و پشت پیکر زن، قلبی نقش بسته است که داخل آن نوشته‌هایی به خط نستعلیق دیده می‌شود. شیر با یال‌های پرپشت و سری بزرگ تصویر شده و تمام هیكل جانور دارای نوشته‌هایی به خط نستعلیق است. در تحلیل این تصویر باید این‌گونه توضیح داد که از آن‌جایی که زن با تاجی زیبا ترسیم شده، بدون شک حکایت از جاه و جلال و بزرگی وی دارد. هم‌چنین نشستن وی بر پشت شیر که نمادی از سلطنت و قدرت می‌باشد بر اهمیت جایگاه زن می‌افزاید. بنابراین می‌توان گفت این تصویر، به قدرت رسیدن و غلبه بر دشمن را نشان می‌دهد. قلبی که در تصویر دیده می‌شود نشان عشق و علاقه می‌باشد (هال، ۱۳۸۹: ۲۳۳). از این طلسم می‌توان چنین برداشت نمود از آن‌جا که نشان قلب، قدرت و زن در یک تصویر و در کنار حروف دیده می‌شوند، بنابراین زن برای به‌دست آوردن و غلبه بر مرد به‌دنبال به‌دست آوردن محبت اوست و از این طلسم استفاده کرده‌است. هم‌چنین از نگاه دیگر می‌توان این‌گونه تفسیر نمود مردی در پی به‌دست آوردن زنی قدرتمند و شجاع بوده و از این طلسم برای جلب نظر وی استفاده کرده‌است.

بازوبند شیر و خورشید متعلق به سده ۱۳ ه.ق با نقش یک شیر و با خطوط عربی بسیار پیچیده تزیین شده‌است (تصویر ۳). شیر با فرمی بسیار ساده‌شده دیده می‌شود. در میان آثار طلسمی، بازوبندها از جمله اشیایی بودند که به‌عنوان ابزاری جهت رفع بلا به‌طور اختصاصی برای مردان استفاده می‌شدند. بازوبندها علاوه بر حلقه‌ای با کارکرد محافظتی، نشان توتمی و نیاکانی، و هم‌چنین حرز و تعویذی برای قدرت و کامیابی محسوب می‌شدند. بازوبند رستم از معروف‌ترین بازوبندهای باستانی است که به انواع گوه‌های گران‌بها مزین بوده و طلسمی بر آن بوده که فقط رستم توانایی خواندن آن را داشته‌است (خالقی مطلق، ۱۳۸۸: ۶۵). در بازوبندهای شیر و خورشید که اغلب از جنس نقره و فولاد بوده و برای پهلوانان و کشتی‌گیران ساخته می‌شدند، از نقش مایه شیر استفاده شده که سوره شمس را بر پیکر این جانور حک کرده‌اند. از عمده‌ترین دلایل کاربرد نقش شیر روی بازوبندهای پهلوانی، می‌توان به این مورد اشاره نمود که این نقش تمثیلی از حضرت علی (ع) و مددجویی از ایشان به‌عنوان شخصیتی الهی بوده که سرسلسله پهلوانان می‌باشند (تناولی، ۱۳۸۷: ۷۴). بنابراین هدف هنرمند از ترکیب نقش شیر و خورشید با سوره شمس در این اثر، نمایش حضور و قدرت پیامبر و حضرت علی (ع) در سرنوشت و زندگی مسلمانان بوده‌است. نقش شیر تقدس و احترامی مضاعف جهت تأکید بر این امر را بازتاب می‌دهد. با توجه به تفسیر سوره مبارکه شمس که اشاره به سوگندهای پیاپی به خورشید و ماه، روز و شب، و آسمان و زمین دارد می‌توان به قدرت این نماد به‌عنوان طلسم و نمادی از قدرت و پیروزی و خوش‌یمنی اشاره نمود.

۹. طلسم و نماد گاو

با نگاهی به تاریخ زندگی بشر از دوران کهن تا به امروز می‌توان اهمیت گاو در ابعاد مختلف زندگی انسان را دریافت. از کهن‌ترین تصاویر حک‌شده به دست بشر در غارها، معابد و پرستشگاه‌ها در نقاط مختلف جهان، احترام به این جانور دیده می‌شود. در تاریخ و فرهنگ ایران، گاو از نمادهای مهم و تأثیرگذار در سطوح اجتماعی و فرهنگی به شمار می‌آید و در اشکال متنوعی دیده می‌شود. این نماد به‌عنوان یک عنصر اعتقادی و آیینی در ادوار مختلف تاریخ هنر ایران به چشم می‌خورد. در آثار الباقیه ابوریحان بیرونی، ارتباط و یگانگی بین ایزد مهر و گاو ذکر شده‌است. جشن و مراسم روز مهر به منظور فراوانی و برکت محصول برگزار می‌شده‌است. در متون پهلوی، گاو به معنی زندگی و حیات مینوی از ریشه «گئو» بوده و معادل با «گاونر»، «گوساله» و هم‌چنین جانوران سودمند و چارپایان به شمار می‌آید. در بندهشن، گاو یکتاآفریده، پنجمین آفریده اورمزد ذکر شده‌است (فرنخ دادگی، ۱۳۸۵: ۴۰). گاو نر در شکل اساطیری نماد باران، بارورکنندگی، تولیدمثل و قدرت جنسی است. گاو

ماده نیز نماد باروری و نماد زمین بارور محسوب می‌شود (عسگری گلوگاهی، ۱۳۹۳: ۶۱). در اساطیر ایران، گاوهای شیرده نماد ابرهای باران‌زا بوده‌اند و ایزد باران نیز به‌صورت گاو تجلی می‌یافته است (بهار، ۱۳۸۴: ۲۲۶). شاخ‌های گاو نشان‌دهنده عقل، ماه و خورشید بوده‌اند که در هیأت زن پدیدار می‌شوند (عبدالهیمن، ۱۳۷۸: ۵۲).

تقدس گاو در فرهنگ ایرانی به حدی است که واژه «گوسفند» یا «گوسپند» از ترکیب دو واژه «گاو» و «سپند» به معنی مقدس ساخته شده‌است. این امر ریشه‌ای هندو-ایرانی و آریایی دارد. همچنین در شاهنامه فردوسی، گاو نقش مهمی دارد، به‌عنوان مثال، در دوره پیشدادی، کشتن گاو و خوردن گوشت آن ممنوع بوده و این موضوع به غرور جمشید مرتبط است که ادعای خدایی کرده بود. در جوامع باستان از گاو در اجرای مراسم مذهبی به‌عنوان قربانی استفاده می‌کردند (رضی، ۱۳۴۴: ۳۸۰). در آیین میتراپی، ریختن خون گاو باعث افزایش نیروی باروری و زایش زمین بوده است. در این آیین، مراسم قربانی گاو در بهار توسط روحانیون همراه با نوشیدن شربتی مقدس به نام هوم انجام می‌شده است. مراسم قربانی گاو در میتراپیسم در فضایی رمزآلود و زیرزمینی به نام مهرابه انجام می‌گرفته است (نیبرگ، ۱۳۹۴: ۶۱، ۷۱). این مراسم نمادی برای تجدید حیات، پیروزی نور بر تاریکی و پیروزی خیر بر شر بوده‌است. به‌طور کلی در آثار طلسمی هنر ایران به نقش‌مایه گاو توجه بسیاری شده‌است. همچنین نزدیکی باور و اعتقاد به این حیوان مقدس سبب شده که در آثار هنری، انسان تصویر خویش را نیز در کنار گاو به ثبت برساند. ترکیب گاو و انسان از مظاهر تقدس بوده و از آن به‌عنوان طلسمی برای رسیدن به نیروی خداگونه یاد شده‌است (حسینی، ۱۳۹۳: ۸۰). تداوم نقوش مختلف نماد گاو از دوره‌های پیش از تاریخ در آثار دوره اسلامی به‌طور بارزی قابل پیگیری است. در نمونه‌های پیش از اسلام، پایین‌تنه به شکل گاو با سر انسان و بدون بال تصویر شده‌است. این احترام به نقش‌مایه گاو که خیر و برکت را به همراه داشته‌است، در دوره اسلامی نیز به چشم می‌خورد. اولین نشانه ثبت‌شده از نماد گاو در دوره اسلامی به نقش‌های حک‌شده بر آثار نیشابور مربوط می‌شود که به سده‌های نخستین هجری بازمی‌گردد و نشان‌دهنده تداوم باور، احترام و اهمیت این جانور در دوره اسلامی است.

تصویر ۴: طراحی سر گاو با پیکره انسان، قرن سوم ه.ق / ۹م، گرگان، محفوظ در موزه ملی ایران

(URL2)

در تصویر (۴) که متعلق به اثری از دوره اسلامی است، پیکره‌ای با سر گاو در وسط بشقاب سفالین دیده می‌شود که لباسی زنانه بر تن دارد. در دستان این پیکره، بوته‌های گیاهی دیده می‌شود. در این اثر از نماد گاو به‌شکل اعجاب‌انگیزی استفاده شده و حکایت از باور به امری غیرمعمول دارد. همچنین استفاده از جزئیات بسیار، دقت در ترسیم پیکره و رنگ‌پردازی اعجاب‌انگیز آن نشان‌دهنده میزان ارزش و اهمیت موضوع است. به‌طور خاص استفاده از نماد گاو را در متون تاریخی دوره اسلامی می‌توان به مفاهیم طالع‌بینی و خرافه در امور مرتبط با انسان و ستارگان ارتباط داد. نجوم در سده‌های نخستین اسلامی از علوم پیشرفته و دارای اهمیت ویژه‌ای بوده و در دو حوزه مورد استفاده بوده‌است: نخست تأثیر نجوم بر سرنوشت انسان که طالع‌بینی (خرافات) شناخته می‌شده و در بین عوام بسیار بااهمیت و محبوب بوده‌است؛ دومین حوزه به روش‌های علمی مرتبط با علم نجوم ارتباط داشته که این بخش در دست حاکمان، دانشمندان و ثروتمندان بوده‌است (پاپلی یزدی و جلالی، ۱۳۷۸: ۱۹۰). این باور و اعتقاد مردم در تصاویری که حکایت از

صور فلکی دارند انعکاس یافته‌است. همان‌طور که در تصویر (۴) دیده می‌شود، از صورت فلکی گاو (ثور) از بین صور فلکی دوازده‌گانه، استفاده شده‌است. نوع استفاده از تصویرسازی بازتاب باور و اعتقادی است که از تأثیر این موجود بر زندگی و سرنوشت انسان حکایت دارد. در توصیف نماد گاو در نجوم اسلامی آمده‌است که این برج فلکی طبعی سرد و خشک دارد و بر کشاورزی تأثیر می‌گذارد (بیرونی، ۱۳۶۷: ۳۲۷). باور عامه مردم چنین بوده است که اگر برج فلکی گاو (ثور) در هنگام دروی محصول پرنور باشد، محصول فراوان خواهد شد و اگر کم‌نور بدرخشد، محصولی اندک به‌دست آمده و برکت و زاد و ولد دام‌ها در آن سال بد خواهد بود (Whitet, 2008: 64).

می‌توان در تفسیر تصویر (۴) این‌گونه بیان نمود که تلفیق انسان و گاو نشان از تأثیر این برج بر زندگی انسان دارد، لباس زنانه از زنانگی، باروری و زایش و از تأثیر این برج در کشاورزی و ازدیاد دام نشان داشته و بوته‌های در دست پیکره نیز مبین فراوانی محصول بر اساس تأثیرات این برج هستند. در مورد شاخ پیکره باید گفت در بسیاری از فرهنگ‌ها به‌خصوص در ایران باستان، شاخ را نمادی از قدرت و حاکمیت و یا نماد

انرژی و ارتباط با نیروهای کیهانی تفسیر می‌کنند (شوالیه و گربران، ۱۳۸۵، ج. ۴: ۱-۶). بنابراین در دوره‌های مختلف گاو به‌عنوان نمادی تأثیرگذار بر سرنوشت انسان تلقی می‌شده است. برای تأکید بر اهمیت و باور به نماد گاو در دوره اسلامی لازم به ذکر است که در قرآن کریم نیز به‌طور مستقیم در سوره بقره (آیات ۶۷-۷۳) به این جانور اشاره شده و در سوره یوسف (آیه ۴۳) و سوره انعام (آیه ۱۴۶) نیز اشاراتی به اهمیت این نماد و تأثیر آن بر سرنوشت انسان شده است. به صورت فلکی گاو و ارتباط اجرام آسمانی در سرنوشت و تقدیر انسان در کتاب عجایب المخلوقات نوشته زکریا بن محمد قزوینی چنین اشاره شده است:

وَالثَّوْرُ فِي السَّمَاءِ صُورَةٌ عَظِيمَةٌ، وَقَدْ ذَكَرَ بَعْضُ الْعُلَمَاءِ أَنَّ الْمَلَائِكَةَ عَلَى صُورَةِ الثَّوْرِ، وَأَنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ جَعَلَ لَهُمْ أَوْضًا فِي السَّمَاءِ بِهَذَا الْاِسْمِ يَطُوفُونَ بِهَا وَيَعْبُدُونَهُ تَعَالَى: و گاو (ثور) در آسمان صورتی بزرگ است. برخی از دانشمندان گفته‌اند که فرشتگان به شکل گاو هستند، و خداوند تعالی برای آنان سرزمینی در آسمان به این نام قرار داده که در آن طواف می‌کنند و او را پرستش می‌نمایند. (القزوینی، ۱۳۸۰: ۹۵)

۱۰. طلسم و نماد طاووس

پرنده در معنای عام و در بین مردمان نقاط مختلف جهان نمادی از رهایی و آزادی است. در ایران باستان نیز از پرندگان به‌عنوان نماد و مظهر ابر و قطرات باران یاد شده است (پرهام، ۱۳۷۱: ۱۵۴). از مفاهیم نمادین دیگری که همواره در تفسیر نقش پرندگان در آیین‌ها به آن اشاره شده، معنای روح و جان است تا جایی که روح را دارای بال می‌دانستند که به سوی آسمان پرواز می‌کند. پرواز روح در نقش پرنده رازی بسیار قدیمی بوده که در این باره گفته شده است (صباغ‌پور و شایسته‌فر، ۱۳۸۹: ۴۰). با روی کار آمدن دین مبین اسلام و نشر تعالیم آن، پرندگان نیز از جایگاه ویژه‌ای برخوردار شدند تا آن‌جا که در فرهنگ و اعتقادات ایرانی اسلامی، پرنده نمادی برای تسبیح پروردگار شد. حالات روحانی و ارزشمندی را متناسب به پرنده دانسته‌اند به‌عنوان نمونه، مرغ آمین و مرغ شباویز در هنر و ادبیات وارد شدند. به جرأت می‌توان ادعا نمود هیچ حیوانی به اندازه مرغ و پرنده در فرهنگ و باور مردم ایران در معنای خیر و خوشی به کار نرفته است. در شعر و عرفان ایرانی، بلبل غالباً پیام‌آور عشق است و پیام عاشق را به معشوق می‌رساند. در علوم و طلسم‌های فراطبیعی نیز پرنده همین نقش را داراست و برای کسانی که می‌خواهند با معشوق خود ارتباط برقرار کنند، توصیه می‌شود. پرنده هم‌چنین نماد آزادی است و به کسانی توصیه می‌شود که می‌خواهند از شر ستمگران خلاص شوند. از دیرباز در علوم غیبی، رمالان و جادوگران از افسانه‌های حیوانات و جاذبه‌های پنهان آن‌ها در میان مردم سخن می‌گفتند.

پرندگان در علوم غیبی و باور به طلسم‌ها بخش مهمی را به خود اختصاص داده‌اند. همین ویژگی سبب شده تا در آثار هنری نیز طلسم‌هایی با نقش پرندگان گوناگون خلق شوند. یکی از پرندگان مورد استفاده در طلسم‌ها طاووس است که در تفاسیر، پرنده‌ای بهشتی است. این پرنده اشرافی با دمی بادبزین‌مانند، زیبا و رنگارنگ، نماد خورشید است. دنباله مدور پرنده نمادی از فلک است و لکه‌های چشم‌مانند روی پرهایش نشان ستاره‌های آسمان است. پیشینیان، طاووس را دلیل حاصل‌خیزی زمین و نابودکننده مارها می‌دانستند (فربود و پورجعفر، ۱۳۸۶: ۷۰). در دوره اسلامی نیز طاووس جایگاه ویژه‌ای یافته و به‌عنوان نماد کیهان و ارتباط با صور فلکی مطرح شده است (شیخی نارانی، ۱۳۸۸: ۲۸). در دوره قاجار از نقش طاووس بیش از هر دوره دیگری استفاده شده است. صنعتگران فلزکار دوره اسلامی تصویر این پرنده زیبا را با تنوع بسیار ساخته‌اند و به‌عنوان نماد الوهیت، انسان کامل، جاودانگی و وحدت مطلق در عرفان اسلامی به کار برده‌اند (خزاعی، ۱۳۹۵: ۱۱). هم‌چنین این نشان به مفهوم پادشاهی، تزیینات، تجمل، تکبر، شکوه و جلال، رستاخیز، زندگی با عشق، زیبایی، سلطنت، شکوه و مقام، شهرت، غرور دنیوی، و جاودانگی نیز به‌کار برده می‌شود (جابر، ۱۳۷۰: ۷۹).

تمامی مفاهیم به‌کار رفته برای نقش و نگار طاووس، معانی خوش‌یمنی و برکت را بازمی‌تابانند. در کاشیکاری تزیینی مسجدجامع اصفهان از دوره شاه‌عباس صفوی، دو طاووس ایستاده بر دو سوی درخت حیات به تصویر کشیده شده‌اند (تصویر ۵). طاووس مفهوم ثنویت و طبیعت دوگانه انسان را به‌نوعی مطرح می‌نماید (شوالیه و گربران، ۱۳۸۵: ۲۰۵). در منابع و اسناد مربوط به دوره اسلامی، طاووس با مفاهیم کیهانی شناخته شده و نشانی از تخت سلطنت و نماد بخت خوش و جلال بوده است. به لحاظ ساختار شکلی، زمانی که چتر خود را می‌گشاید نمادی از کیهان، درخشش خورشید و قرص کامل ماه است (فربود و پورجعفر، ۱۳۸۶: ۶۹). ابن عربی طاووس را به نشان باز و بسته‌شدن پره‌های زیبایش، نماد وحدت در کثرت و کثرت در وحدت می‌نامد و گشودن پره‌های طاووس را عملی در جهت پدیدارشدن زیبایی‌های خلقت می‌داند (ابن عربی، ۱۳۹۵، ج. ۴: ۱۴۲۲). همین اشاره کافی است تا طاووس نمادی برای احساس جلال و تجلی زیبایی الهی در زندگی انسان قلمداد شود و نماد خوش‌یمنی باشد.

نقش طاووس را می‌توان به‌وضوح در تلفیق هنر دوره اسلامی و دوران پیش از اسلام، در معماری دوره قاجار، و در تزیینات منحصر به‌فرد و ظریف کتاب‌آرایی مشاهده نمود (بلخاری، ۱۳۹۵: ۱۳۵). در تصویر (۵)، درخت به‌عنوان درخت زندگی و نماد جاودانگی و حیات به‌کار رفته است. همچنین نشان رحمت الهی و حیات پس از مرگ می‌باشد (پاکباز، ۱۳۸۵: ۲۱۰). درباره ارتباط طاووس با درخت زندگی، به مفهوم باغ بهشت و جاودانگی اشاره شده‌است (محقق، ۱۳۹۵: ۵۷). در هنر مکتب هرات و در دوره‌های سلجوقی و صفوی، طاووس به‌عنوان نگهبان درخت زندگی در مینیاتورها به‌کار رفته است (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۳۵۶). می‌توان تصویر (۵) را نمادی خوش‌یمن برای جلال و تجلی زیبایی الهی در زندگی انسان، حفاظت از حیات انسانی، رستاخیزی و رحمت الهی در زندگی انسان و پس از آن تفسیر نمود.

تصویر ۵: طاووس دو طرف کوزه آب حیات و درخت زندگی، بخشی از کاشی‌های مسجد جامع اصفهان، دوره شاه‌عباس صفوی (خزایی، ۱۳۸۶: ۴۵)

تصویر ۶: شیر آب با سر شیر و دسته‌ای به شکل طاووس، سده‌های ۱۱ و ۱۲ ه.ق، جنس برنز، ایران، محفوظ در گالری هنر آناهیتا، برلین

در تصویر (۶) که مربوط به یک شیر آب برنزی از سده‌های ۱۱ و ۱۲ ه.ق است، شکل طاووس با کارکرد باز کردن و بستن جریان آب به‌طور هنرمندانه‌ای به‌کار رفته است. در این اثر، از یک‌سو خلاقیت و مهارت ساخت و از سوی دیگر معنای نمادین طاووس در فلسفه اسلامی حائز اهمیت و مورد توجه است. در هنر اسلامی، نقش طاووس را بر سردر بناهای مذهبی ایران می‌توان دید. در فرش‌های دوره صفوی نیز که اوج هنر اسلامی را به تصویر می‌کشد، طاووس نقش پررنگی دارد. ارتباط طاووس با داستان خلقت انسان و نوشیدن آب حیات و رسیدن به جاودانگی ابدی را می‌توان دلیل اهمیت این نماد دانست (حسامی، ۱۳۹۹: ۱۲۷). طاووس در نقاشی، منسوجات، و معماری ایران با مفهوم درخت زندگی، حفاظت و برکت به‌کار رفته است و در دربار ساسانی، نماد شکوه و جلال و در عرفان و متون ادبی هم‌چون منطق الطیر، نماد پرندای بهشتی است (صادقی‌نیا و پوزش، ۱۳۹۴: ۸۶). نقش طاووس در نسخه‌های خطی دوره اسلامی و در تزیین کاخ پادشاهان، نماد برکت و فرّ شاهانه بوده‌است (شیرازی، ۱۳۹۰: ۱۵۷). به‌طور کلی طاووس در فرهنگ و هنر ایرانی نماد زیبایی، و نگهبانی معرفی شده و دلیل به‌کارگیری این نماد در تزیینات معماری، خوش‌یمنی آن بوده‌است (پاکباز، ۱۳۸۵: ۲۳۴). بنابراین، استفاده از نقش طاووس در تصویر (۶) نه‌تنها زیبایی بصری را منتقل می‌کند بلکه معنای عمیق‌تری از رهایی، آزادی و خوش‌یمنی را نیز در خود نهفته دارد.

۱۱. تحلیل طلسم‌های شیر، گاو، طاووس

جدول (۱) نشان می‌دهد که طلسم‌های به‌کار رفته در فرم و شکل شیر، گاو و طاووس بیان‌گر اعتقادات و عقاید مربوط به علوم غیبی می‌باشند. در تحلیل هر کدام از این اشکال و فرم‌ها راز و رمزهایی نهفته است که دست‌یافتن به‌معنای درست آن مستلزم جست‌وجوی معنی و مفهوم در ریشه‌های تاریخی، فرهنگی و دانش مردمان منطقه می‌باشد. هریک از این طلسم‌ها با توجه به نوع کاربرد، از معنای متفاوتی برخوردار هستند. شیر به‌عنوان نمادی از قدرت، شجاعت و دستیابی به پیروزی روی بازوبند و ابزار نبرد به‌کار رفته‌است (تصویر ۱)، در جای دیگر نیز برای کسب پیروزی در عشق استفاده شده‌است (تصویر ۲). گاو در نقش حیوانی ارزشمند در تمامی اعصار نمادی از برکت و باروری بوده‌است و به همین دلیل همواره در طالع و سرنوشت انسان برای افزایش برکت و باروری و به‌عنوان نشان خوش‌یمنی به شمار می‌رفته و انسان حتی در آسمان نیز نقش گاو را به‌عنوان صورت فلکی تاثیرگذار بر سرنوشت خویش شناخته‌است (تصویر ۴). پرندگان به دلیل قابلیت پرواز همواره نماد آزادی و رهایی بوده‌اند. در این میان برخی پرندگان جایگاه ویژه‌ای را در باور و اعتقادات مردم دارا هستند. در دوره اسلامی طاووس به دلیل ارتباط با داستان‌ها همراه مورد توجه بوده‌است. به‌رغم ارتباط طاووس با داستان خروج آدم و حوا از بهشت، به دلیل فراوانی باور و اعتقادات به خوش‌یمنی این پرند، باز هم به‌عنوان نماد خیر شناخته می‌شود (تصاویر ۵ و ۶).

جدول ۱: طلسم‌های به کار رفته در فرم و اشکال شیر، گاو و طاووس از دوره اسلامی (نگارندگان)

شماره تصویر	حیوان	نمادها	کاربرد	معنای نماد	معنای طلسم	تصویر طلسم
۱	شیر	شیر، خورشید، سوره شمس، اعداد رمزی	بازوبند	شیر: قدرت خورشید: پیروزی سوره شمس: رستگاری، سعادت شیر و خورشید: نشان خوش‌یمنی و پیروزی جدول اعداد: ارتباط با ریاضیات و نجوم	محافظت، رفع بلا، تولد دوباره، فناپذیری، موفقیت و پیروزی در نبرد	
۲	شیر	شیر، تاج، قلب، زن، حروف ناشناخته	شخصی	شیر: قدرت تاج: جلال و شوکت قلب: محبت و عشق‌ورزی زن: نشان شخص خاص حروف: بالابردن تأثیر طلسم	طلسم جلب محبت و پیروزی در عشق	
۳	شیر	شیر، خورشید، سوره شمس	بازوبند پهلوانی	شیر: قدرت، برای شیعیان نماد حضرت علی (ع) خورشید: پیروزی، در اسلام نماد پیامبر (ص) سوره شمس: رستگاری، سعادت	قدرتمندی، پیروزی و نماد جوانمردی در میدان نبرد	
۴	گاو	گاو، شاخ، بوته گیاه، پیکره انسانی، لباس زنانه	بشقاب تزئینی	گاو: قدرت، طالع برج ثور، برکت محصول پیکره انسان: اشاره به سرنوشت انسان لباس زنانه: باروری بوته گیاه: محصول شاخ: عقل و درایت، نماد ماه و خورشید	طلسم انسان‌گاو نشانه رسیدن به قدرت خداگونه، باروری، زایش، فراوانی محصول و خوش‌یمنی در سرنوشت	
۵	طاووس	طاووس، درخت زندگی	تزئینات معماری	طاووس: نماد پرندۀ بهشتی، داستان خلقت انسان، نوشیدن آب حیات درخت زندگی: جاودانگی	نمادی از عاقبت به‌خیری، رسیدن به جایگاه رفیع در بهشت	
۶	شیر و طاووس	شیر، طاووس	شیر آب	شیر: نمادی برای استفاده از آب در ایران طاووس: جاودانگی، زیبایی، وحدت مطلق	نشان بهشت، آزادی و رهایی، خوش‌یمنی و جاودانگی	

۱۲. نتیجه‌گیری

در طول تاریخ حیات بشر، جست‌وجو برای دستیابی به معنای خوشبختی، افزایش برکت و پیروزی در امور مختلف، عملی انکارناپذیر بوده‌است. در همین راستا و برای رسیدن به این اهداف، مفهوم خوش‌یمنی نقشی کلیدی داشته‌است. خوش‌یمنی علاوه بر آن‌که بازتابی از تلاش انسان برای دستیابی به برکت و فراوانی است، باور ژرف به تأثیر نمادها در تغییر سرنوشت انسان را نیز به همراه داشته‌است. بنابراین، جست‌وجوی نمادهایی برای جذب برکت، تحقق سعادت، و کامیابی جایگاه ویژه‌ای در زندگی انسان داشته‌است. برای کشف نمادهای تأثیرگذار بر سرنوشت انسان، ارتباط با طبیعت نقشی اساسی داشته‌است. نمادهای کشف‌شده در طبیعت راهنمای رسیدن انسان به مفهوم خوش‌یمنی بوده‌اند. این نمادها در طول تاریخ و با گذر زمان در باور انسان نقش طلسم خوش‌یمنی را برعهده داشته‌اند که مصداق روشنی از نظریهٔ جیمز فریزر دربارهٔ طلسم و جادو را نشان می‌دهد. فریزر، طلسم را راهی برای برقراری ارتباط با نیروهای طبیعی دانسته و آن را ابزاری برای ایجاد ارتباط با جهان ماورائی و تأثیر بر زندگی انسان می‌داند. پژوهش حاضر، نمادهای جانوری شیر، گاو و طاووس را به‌عنوان نمادهایی برای ارتباط با دنیای ماوراء می‌شناسد که در مقام طلسم‌های خوش‌یمنی نقش تأثیرگذاری بر سرنوشت انسان را در اعصار مختلف به عهده داشته‌اند. شیر، با قدرت و شجاعت خود نمادی برای پیروزی و موفقیت، گاو با توانایی‌های باروری و مفیدبودن، نمایان‌گر برکت و فراوانی و طاووس به دلیل قابلیت‌هایی و آزادی‌اش، مطابق داستان‌ها و تعالیم دورهٔ اسلامی نماد رسیدن به بهشت و جاودانگی شناخته می‌شود. این تنوع نمادها نه‌تنها نشان‌دهندهٔ اعتقادات عمیق است بلکه بر اهمیت ارتباط انسان با طبیعت و تأثیر آن بر زندگی روزمره نیز تأکید دارد. تلاش برای دستیابی به خوش‌یمنی نه‌تنها یک جست‌وجوی فردی بلکه یک پدیدهٔ اجتماعی، تاریخی و فرهنگی مشترک در بین انسان‌هاست. حتی باور به تأثیر صور فلکی بر زندگی انسان‌ها که در دورهٔ اسلامی اهمیت به‌سزایی یافت، بر غنای ارتباط انسان با طبیعت افزود. انسان با توجه به پیشینهٔ تاریخی خود در علوم ماوراء و باور به قدرت طبیعت، تلاش نموده با استفاده از نمادهایی که به‌عنوان طلسم‌ها می‌شناخته در زندگی خود تغییر ایجاد نماید و در نهایت، به خوش‌یمنی دست یابد. در انتها این تحقیق تأکید می‌کند که مفهوم خوش‌یمنی در تمام اعصار زندگی انسان حتی عصر حاضر وجود دارد و انسان به این مفهوم عمیقاً باور داشته و برای دستیابی به آن از نماد و نشانه‌ها در اشکال مختلف استفاده می‌نماید.

پی‌نوشت‌ها

1. Symbol
2. Té lesma
3. Edward Burnett Tylor (1832-1917)

منابع

- ابن عربی، محیی‌الدین محمد. (۱۳۹۵). فتوحات مکیه. ترجمه عبدالرحیم انصاری. تهران: نشر علم.
- اکبرنژاد، محمدتقی. (۱۳۸۸). دعا‌های صادره از امام مهدی عجل الله تعالی و فرجه الشریف در عصر غیبت صغری. قم: مسجد مقدس جمکران.
- القرزونی، زکریا. (۱۳۸۰). عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات. ترجمه محمدحسن خلف تبریزی. تهران: علمی و فرهنگی.
- بهار، مهرداد. (۱۳۸۶). پژوهشی در اساطیر ایران. تهران: آگه.
- بوی، فیونا. (۱۳۹۴). مقدمه‌ای بر انسان‌شناسی دین. ترجمه مهرداد عربستانی. تهران: نشر نقد افکار (نشر اثر اصلی ۲۰۰۶).
- بیک‌محمدی، نسرين، صالحی کاخکی، احمد، و زارعی، محمد ابراهیم. (۱۳۹۹). نمادشناسی و منشأیابی مضمون نقش گاو در سفالینه‌های نیشابور با اتکا بر متون تاریخی. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۰ (۲)، ۱۴۵-۱۶۲. Doi: 10.22084/NBSH.2019.18799.1923
- بلخاری، حسن. (۱۳۹۵). حکمت هنر اسلامی (ج. ۲). تهران: سوره مهر.
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۶۷). آثار الباقیه عن القرون الخالیه. ترجمه اکبر داناسرشت. چاپ سوم. تهران: علمی و فرهنگی.
- پاپلی یزدی، محمدحسین، و جلالی، عباس. (۱۳۷۸). آیینهای بارانخواهی در زمان خشکسالیها. تحقیقات جغرافیایی، شماره ۵، ۱۸۶-۲۱۱.
- پاکباز، روین. (۱۳۸۵). دائرةالمعارف هنر: نقاشی، پیکره‌سازی، گرافیک. تهران: فرهنگ معاصر.
- پوپ، آرتور، و اکرم، فیلیس. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران (ج. ۳). ترجمه نجف دریابندری و دیگران. تهران: علمی و فرهنگی.

- پرهام، بهرام. (۱۳۷۱). سنگ‌نگاره‌های ایران. تهران: علمی و فرهنگی.
- تناولی، پرویز. (۱۳۹۴). طلسم، گرافیک سنتی ایران. تهران: بن‌گاه.
- جانبز، گرتروود. (۱۳۷۰). سمبل‌ها. ترجمه محمدرضا بقاپور. ناشر مترجم.
- چنگیز، سارا، و رضالو، رضا. (۱۳۹۰). ارزیابی نمادین نقوش جانوری سفال نیشابور (قرون سوم و چهارم هجری قمری). هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ۱۵ (۳)، ۴۵-۶۷. Doi: 10.22059/jfava.2017.64029
- حاتمی، زهرا. (۱۳۹۸). طلسمات در دوره قاجاریه (گستره، کارکرد و کنشگران). جامعه‌شناسی تاریخی، ۱۱ (۱)، ۶۵-۸۹.
- حسامی، وحیده، و بابرکت، سمیرا. (۱۳۹۶). مطالعه نماد ماهی و کاربرد فرم آن در قالی‌های صفوی و قاجار. نگارینه هنر اسلامی، شماره ۱۴، ۴۷-۶۲. Doi: 10.22077/nia.2018.1469.1107
- حسینی، منیرالسادات. (۱۳۹۳). بررسی نقش مایه‌های چهار شی فلزی مکشوفه از مازندران در دوره قاجار. نگارینه هنر اسلامی. شماره ۱، ۷۸-۸۶. Doi: 10.22077/NIA.2014.562
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۸۸). سخن‌های دیرینه. تهران: افکار.
- خزایی، محمد. (۱۳۸۶). تأویل نقوش در هنر ایران. در مجموعه مقالات اولین همایش هنر اسلامی. تهران: موسسه مطالعات هنر اسلامی.
- خزاعی، فرزانه. (۱۳۹۵). نمادشناسی طاووس در هنر دوره قاجار. تهران: فرهنگستان هنر.
- خوارزمی، حمیدرضا، و توکلی، حسین. (۱۳۹۶). طلسم و طلسم‌شکنی در فرهنگ عامه جبال بارز جیرفت. فرهنگ و ادبیات عامه، ۱۶ (۱)، ۱۳۷-۱۶۰. Dor: 20.1001.1.23454466.1396.5.16.7.1
- دوست‌خواه، جلیل. (۱۳۹۱). اوستا (ج. ۲). تهران: مروارید.
- رحیم‌پور، شهذخت. (۱۳۹۴). بررسی جایگاه اسب از اسطوره تا تداوم آن بر فرش. نگارینه هنر اسلامی، شماره ۶، ۲۱-۳۶. Doi: 10.22077/NIA.2015.564
- رضایی باغ‌بیدی، حسن. (۱۳۸۸). جادو. در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. جلد هفدهم. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- رضی، هاشم. (۱۳۴۴). تحقیق درباره ونیدیداد (مغان چه کسانی بودند؟). مجله مهر. ۱۲ (۷)، ۴۱۸-۴۲۳.
- زمردی، حمیرا. (۱۳۸۲). نقد تطبیقی ادیان و اساطیر در شاهنامه، خمسه نظامی و منطق الطیر. تهران: زوار.
- سابوتسکی، اوژن. (۱۳۹۴). جادو و ذهن: سازوکارها، کارکردها، و رشد تفکر و رفتار جادویی. ترجمه فرشید مرادیان و نگین ناصری تفتی. تهران: ارجمند (نشر اثر اصلی ۲۰۱۰).
- سجادی‌راد، صدیقه، و سجادی‌راد، کریم. (۱۳۹۲). بررسی اهمیت اسب در اساطیر ایران و سایر ملل و بازتاب آن در شاهنامه فردوسی. پژوهشنامه ادب حماسی، شماره ۱۶، ۹۹-۱۲۸.
- شعبانی، رضا، و رومی، فریبا. (۱۳۸۸). تحلیل نماد و اسطوره در تاریخ. مجله مسکویه، ۴ (۱۱)، ۱۴۴.
- شیرانی، راضیه. (۱۳۸۸). مطالعه نمادین طلسم‌های ایرانی معاصر با تکیه بر دوران قاجار (پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده). دانشکده هنر دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.
- شیرازی، علی اصغر. (۱۳۹۰). نمادها و نشانه‌ها در هنر اسلامی. تهران: سوره مهر.
- شوالیه، ژان، و گریبان، آلن. (۱۳۸۵). فرهنگ نمادها: اساطیر، رویاها، رسوم و.... ترجمه سودابه فضاآلی. تهران: جیحون (نشر اثر اصلی ۱۹۸۲).
- شیخی نارانی، هانیه. (۱۳۸۹). نشانه‌شناسی پرنده، طاووس. دوفصلنامه نقش مایه، شماره ۵، ۲۷-۴۱.
- صباغ‌پور، طیبیه، و شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۹). بررسی نقش مایه نمادین پرنده در فرش‌های صفویه و قاجار از نظر شکل و محتوا. نگره، شماره ۱۴، ۳۹-۴۹.
- صداقتی، عاطفه. (۱۴۰۱). نمادشناسی جنبه‌های عرفانی-اسلامی و ادبی نقش طاووس در سردر بناهای دوره اسلامی و عصر صفویه. هنر خراسان، شماره ۳، ۸۵-۹۶. Doi: 10.22034/DARAYGAH.2022.322105.1001

صادقی‌نیا، سارا، و پوزش، سارا. (۱۳۹۴). بررسی تأویلی و نمادشناسانه نقش طاووس در هنرهای ایرانی. پژوهش در هنر و تمدن ایرانی، شماره ۳۹، ۲۵-۴۲.

طاهری، صدرالدین. (۱۳۹۱). کهن‌الگوی شیر در ایران، میان رودان و مصر باستان. هنرهای زیبا، هنرهای تجسمی، شماره ۴۹، ۸۳-۹۳.
Doi:10.22059/jfava.2012.28523

----- (۱۳۹۶). نشانه‌شناسی کهن الگوها. تهران: شورا‌فرین.

عبداللهیان، بهناز. (۱۳۷۸). نمادهای مهر و ماه در سفالینه‌های پیش از تاریخ ایران. هنرنامه، ۱ (۲)، ۴۶-۶۳.
عسگری گلوگاهی، آیناز. (۱۳۹۳). بررسی نمادهای حیوانی در ایران عصر باستان (پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد منتشرنشده). دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

فرخزاد، پوران. (۱۳۸۶). مهره و مهر. تهران: نگاه.

فرنغ دادگی. (۱۳۸۵). بندهش. ترجمه مهرداد بهار. تهران: توس.

فریزر، جیمز جرج. (۱۳۸۵). شاخه زرین: پژوهشی در جادو و دین. ترجمه کاظم فیروزمند. تهران: آگاه (نشر اثر اصلی ۲۰۰۲).
قیامت، نگار. (۱۳۹۴). طلسم‌نامه ایرانی (بررسی طلسم در ایران از اندیشه تا هنر) (پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد منتشرنشده). دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد تهران مرکز، تهران، ایران.

فربود، فریناز، و پورجعفر، محمدرضا. (۱۳۸۶). بررسی تطبیقی منسوجات ایران ساسانی و روم شرقی. نشریه هنرهای زیبا، شماره ۳۱، ۶۵-۷۶.
کومون، فرانتس. (۱۳۸۴). آیین پر رمز و راز میترا (اسرار میترا). ترجمه هاشم رضی. تهران: بهجت (نشر اثر اصلی ۱۹۰۳).
کوپر، جین. (۱۳۸۷). فرهنگ مصور نمادهای سنتی. ترجمه ملیحه کرباسیان. تهران: فرشاد (نشر اثر اصلی ۱۹۷۸).
گل‌سرخ، ایرج. (۱۳۷۷). تاریخ جادوگری. تهران: نشر علم.

موسی‌پور، ابراهیم. (۱۳۸۸). دوازده + یک: سیزده پژوهش درباره طلسم، تعویذ و جادو. تهران: کتاب مرجع (وابسته به موسسه فرهنگی هنری کتاب مرجع).

محقق، مهدی. (۱۳۹۵). نمادهای کهن در هنر اسلامی. تهران: فرهنگستان هنر.

مختاری، محمد. (۱۳۷۹). حماسه در رمز و راز ملی. چاپ دوم. تهران: توس.

نیبرگ، هنریک سموئل. (۱۳۹۴). دین‌های ایران باستان. ترجمه سیف‌الدین نجم‌آبادی. تهران: مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها (نشر اثر اصلی ۱۹۳۸).

هال، جیمز. (۱۳۸۷). فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر غرب و شرق. ترجمه رقیه بهزادی. تهران: فرهنگ معاصر (نشر اثر اصلی ۱۹۹۴).
ودایی، شادی. (۱۳۹۴). بررسی نقوش تعویذها و طلسم‌ها از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار (پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد منتشرنشده). دانشکده هنرهای تجسمی دانشگاه هنر، تهران، ایران.

یعقوب‌زاده، آرش، و خزایی، محمد. (۱۳۹۸). نقش‌مایه‌های طلسم، تعویذ و حرز (مطالعه موردی: دستبافته‌های عشایر لر بختیاری). هنر و

تمدن شرق، ۷ (۱)، ۲۵-۴۳.
Doi: 10.22034/jaco.2019.92837

White, G. (2008). *The folklore of farming: Beliefs and customs of rural life*. London: Random House.

منابع اینترنتی

URL1: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=218042&partId=1&searchText=qajar&images (Access Date: 2024/10/1)

URL2: https://www.wikiwand.com/en/articles/Islamic_pottery (Access Date: 2024/10/1)

The Analytical Study of Auspicious Symbolism in Lion, Cow, and Peacock Motifs in Islamic Art History: (A James Frazerian Perspective)

Fatemeh Dezhampannah

M.A. in Art Research, University of Guilan, Rasht, Iran/ dezhampf@gmail.com

Parisa Arvand

Assistant Professor, Department of Painting, University of Guilan, Rasht, Iran (Corresponding Author)/
arvand.parisa@guilan.ac.ir

Zeynab Rashvand

Instructor, Department of Painting, University of Guilan, Rasht, Iran/ rashvand.gu@gmail.com

Received: 27/10/2024

Accepted: 12/02/2025

Introduction

Throughout human history, concepts such as auspiciousness, prosperity, blessing, and good fortune have been central to mankind's enduring quest for understanding and attainment. These notions have been particularly embodied in 'auspiciousness', as a term. Among the manifestations of this pursuit are symbols and signs, crafted in various forms, which function as the talismans of auspiciousness within human life. It is widely believed that talismans inherently embody a fusion of celestial and terrestrial forces, through which extraordinary phenomena manifest in the universe. Thus, the significance of talismans in human life is undeniable. Given humanity's enduring belief in their power, the study and interpretation of these symbols can yield deeper insight into the latent, mysterious energies they potentially contain, enhancing human existence. Furthermore, examining talismans provides a critical awareness of the profound beliefs and values embedded within them, enabling individuals to navigate life with a greater purpose and meaning.

Research Method

This study seeks to address the following questions: what meanings are embedded within auspicious talismanic symbols in the history of Iranian art? What specific concepts do these symbols convey within this context? To this end, this research employs a descriptive-analytical method and a historical symbol analysis, grounded in James Frazer's theory of sympathetic magic and talismanic efficacy, with a particular focus on zoomorphic symbols, specifically lions, bulls, and peacocks.

Research Findings

The findings reveal that these symbols in Islamic-period Iranian art were created and utilized as mediators for manifesting, storing, and channeling vital energies. Designed to transcend natural forces, they play a significant role in imbuing human life with meaning. Understanding these symbols not only provides deeper insight into Iranian culture and history but also serves as a means of attracting positive energies and good fortune in personal life. Within this framework, zoomorphic symbols-particularly lions, bulls, and peacocks hold a distinct place in popular beliefs due to their unique attributes: 1) the lion symbolizing power and courage; 2) bulls representing abundance and fertility; 3) the peacock embodying freedom and luminosity. Each of these motifs is uniquely encoded within talismanic traditions, reflecting their enduring symbolic resonance. The lion, embodying strength and courage, serves as a potent symbol of triumph and success in human life. The bull, with its associations with fertility and procreation, represents abundance and prosperity. Meanwhile, the peacock is revered for its liberating freedom.

دوفصلنامه علمی هنرهای صناعی ایران
پیشروان ایران

دوفصلنامه علمی هنرهای صناعی ایران

سال هفتم، شماره ۲، پیاپی ۱۳

پاییز و زمستان ۱۴۰۳

Also, as an emblem of luminosity, peacocks are deeply embedded within Islamic narratives and teachings, occupying a distinctive role in talismanic traditions. This diversity of symbols not only reflects a rich tapestry of beliefs but also underscores the profound connection between humanity and nature, highlighting its enduring influence on daily existence and spiritual practice.

Conclusion

The concept of auspiciousness has been a fundamental element in humanity's enduring quest for felicity and good fortune throughout history. Beyond its association with luck and benevolence, it reflects mankind's intrinsic desire to influence destiny and invoke blessings in daily life. Within this framework, talismans have served as a pervasive medium for attracting auspiciousness, embodying the intersection of symbolic belief and tangible practice. The concept of auspiciousness has consistently held significant cultural and historical importance in Iranian civilization, particularly during the Islamic period, where it emerged as a profound symbolic representation of prosperity, good fortune, and divine benevolence. The Islamic period's belief in celestial influences served this very purpose. Drawing upon their historical engagement with metaphysical sciences and natural forces, humans have consistently sought to mediate these cosmic powers through symbolic artifacts and talismanic objects. This study ultimately concludes that the concept of auspiciousness persists as a living tradition in contemporary society. A thorough investigation of this phenomenon could establish a foundation for subsequent research into the socio-cultural impacts of auspicious symbolism. Also, talismanic practices could facilitate deeper understanding of humanity's ontological relationship with the natural world.

Keywords: Talisman, Symbol, Zoomorphic Motifs, Auspiciousness, Lion, Bull, Peacock.

References

- Abdollahian, B. (1999). Symbols of Mithra and the moon in prehistoric Iranian pottery. *Honarnameh*, 1(2), 46–63 [In Persian].
- Akbarnajad, M. T. (2009). *Prayers issued from Imam Mahdi (may Allah hasten his reappearance) during the Minor Occultation*. Qom: Masjid Moqaddas Jamkaran [In Persian].
- Al-Qazwini, Z. (2001). *Marvels of creatures and strange things existing* (M. H. Khalf Tabrizi, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi [In Persian].
- Asgari Galogahi, A. (2014). Study of animal symbols in ancient Iran [Unpublished master's thesis]. Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran [In Persian].
- Bolkhari, H. (2016). *The wisdom of Islamic art* (Vol. 2). Tehran: Soore Mehr [In Persian].
- Bahar, M. (2007). *A study on Iranian myths*. Tehran: Agah [In Persian].
- Beykmohammadi, N., Salehi Kakhki, A., & Zarei, M. E. (2020). Symbolism and origin tracing of the bull motif in Nishapur pottery based on historical texts. *Iranian Archaeological Studies*, 10 (2), 145–162. Doi: 10.22084/NBSH.2019.18799.1923 [In Persian].
- Biruni, A. R. (1988). *The remaining works from past centuries* (A. DanaSeresht, Trans., 3rd ed.). Tehran: Elmi va Farhangi [In Persian].
- Bowie, F. (2015). An introduction to the anthropology of religion (M. Arabestani, Trans.). Tehran: Naqd-e Afkar (Original work published 2006) [In Persian].
- Chevalier, J., & Gheerbrant, A. (2000). *Dictionnaire des symboles: mythes, rêves, coutumes...* (S. Fazeli, Trans.). Tehran: Jeyhoon (Original work published 1982) [In Persian].
- Changiz, S., & Rezaei, R. (2011). Symbolic evaluation of animal motifs on Nishapur pottery (3rd and 4th centuries AH). *Fine Arts: Visual Arts*, 15(3), 45–67. Doi: 10.22059/jfava.2017.64029 [In Persian].
- Cumont, F. (2005). *The mysteries of Mithra* (H. Razi, Trans.). Tehran: Behjat (Original work published 1903) [In Persian].

- Cooper, J. (2008). *An illustrated encyclopaedia of traditional symbols* (M. Karbasian, Trans.). Tehran: Farshad (Original work published 1978) [In Persian].
- Doostkhah, J. (2012). *Avesta* (Vol. 2). Tehran: Morvarid [In Persian].
- Farrokhzad, P. (2007). *Beads and seals*. Tehran: Negah [In Persian].
- Farnbagh Dadgi. (2006). *Bundahishn* (M. Bahar, Trans.). Tehran: Toos [In Persian].
- Farboud, F., & Pourjafar, M. R. (2007). Comparative study of Sasanian and Eastern Roman textiles. *Fine Arts Journal*, No. 31, 65–76 [In Persian].
- Frazer, J. G. (2006). *The golden bough: A study in magic and religion* (K. Firouzmand, Trans.). Tehran: Agah (Original work published 2002) [In Persian].
- Golsorkhi, I. (1998). *History of witchcraft*. Tehran: Nashr-e Elm [In Persian].
- Hall, J. (2008). *Iconographic dictionary of symbols in Western and Eastern art* (R. Behzadi, Trans.). Tehran: Contemporary Culture (Original work published 1994) [In Persian].
- Hatami, Z. (2019). Talismans in the Qajar era: Scope, function, and actors. *Historical Sociology*, 11(1), 65–89 [In Persian].
- Hesami, V. & Babarkat, S. (2017). A Study of the Symbol of Fish and Its Use in Safavid and Qajar Carpets. *Negarineh Islamic Art*, No. 14, 47-62. Doi: 10.22077/nia.2018.1469.1107 [In Persian].
- Hosseini, M. S. (2014). A study of the role of four metal motifs discovered in Mazandaran during the Qajar period. *Negarineh Islamic Art*, No. 1, 78–86. Doi.10.22077/NIA.2014.562 [In Persian].
- Ibn Arabi, M. M. (2016). *Al-Futuh al-Makkiyya* (Vol. 4) (A. Ansari, Trans.). Tehran: Nashr-e Elm [In Persian].
- Jobs, G. (1991). *Symbols and signs in Eastern and Western art* (M. R. Bagha Pour, Trans.). Tehran: Author [In Persian].
- Khaleghi Motlagh, J. (2009). *Sokhanhaye Dirineh [Ancient sayings]*. Tehran: Afkar [In Persian].
- Khazaei, M. (2007). *Interpretation of motifs in Iranian art. In Proceedings of the Islamic Art Conference*. Tehran: Islamic Art Studies Institute [In Persian].
- Khazaei, F. (2016). *Symbolism of the peacock in Qajar art*. Tehran: Academy of Arts [In Persian].
- Kharazmi, H. R., & Vatoukali, H. (2017). Talisman and talisman-breaking in the popular culture of Jebel Barz, Jiroft. *Culture and Folklore*, 16(1), 137–160. Doi. 10.1001.1.23454466.1396.5.16.7.1 [In Persian].
- Musapour, E. (2009). *Twelve plus one: Thirteen studies on talismans, amulets, and magic*. Tehran: Ketab Marja [In Persian].
- Mohaghegh, M. (2016). *Ancient symbols in Islamic art*. Tehran: Academy of Arts [In Persian].
- Mokhtari, M. (2000). *Epic in national mystery and secret* (2rd ed.). Tehran: Toos [In Persian].
- Nieberg, H. S. (2015). *Religions of ancient Iran* (S. N. Najmabadi, Trans.). Tehran: Iranian Center for Cultural Studies (Original work published 1938) [In Persian].
- Pakbaz, R. (2006). *Encyclopedia of art: Painting, sculpture, graphics*. Tehran: Farhang Moaser [In Persian].
- Papoli Yazdi, M. H., & Jalali, A. (1999). Rain-seeking rituals during droughts. *Geographical Research*, No. 5, 186–211 [In Persian].
- Parham, B. (1992). *Rock carvings of Iran*. Tehran: Elmi va Farhangi [In Persian].
- Pope, A., & Ackerman, Ph. (2008). Survey of Persian Art (Vol. 3) (N. Daryabandari et al., Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi [In Persian].
- Rahimpour, S. (2015). Examining the status of the horse from myth to its continuity on carpets. *Negarineh Islamic Art*, No. 6, 21–36. Doi.10.22077/NIA.2015.564 [In Persian].
- Rezaei Baghbidi, H. (2009). Magic. In *The Great Islamic Encyclopedia* (Vol. 17). Tehran: Great Islamic Encyclopedia [In Persian].
- Razi, H. (1965). Research on Vendidad (Who were the Magi?). *Mehr Magazine*, 12 (7), 418–423 [In Persian].

- Zomorodi, H. (2003). *Comparative critique of religions and myths in Shahnameh, Nizami's Khamsa, and Mantiq al-Tayr*. Tehran: Zavar [In Persian].
- Sabotsky, E. (2015). *Magic and the mind* (F. Moradian & N. Naseri Tafti, Trans.). Tehran: Arjmand (Original work published 2010) [In Persian].
- Sajadi Rad, S., & Sajadi Rad, K. (2013). The importance of the horse in Iranian and other nations' myths and its reflection in Ferdowsi's Shahnameh. *Epic Literature Research Journal*, No. 16, 99–128 [In Persian].
- Shabani, R., & Roumi, F. (2009). Analysis of symbol and myth in history. *Meskouyeh Journal*, No. 11, 144 [In Persian].
- Shirani, R. (2009). Symbolic study of contemporary Iranian talismans with emphasis on the Qajar period (Unpublished master's thesis). Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran [In Persian].
- Shirazi, A. A. (2011). *Symbols and signs in Islamic art*. Tehran: Soore Mehr [In Persian].
- Sheikhi Narani, H. (2010). Semiotics of the bird: Peacock. *Naghshmaya Research of Visual Arts*, 3(5), 27–41 [In Persian].
- Sabaghpour, T., & Shayestehfar, M. (2010). A study of symbolic motifs of birds in Safavid and Qajar carpets in terms of form and content. *Negareh Journal*, No. 14, 40 [In Persian].
- Sedaghati, A. (2022). Symbolism of mystical-Islamic and literary aspects of the role of the peacock in the entrance façades of Islamic and Safavid era buildings. *Honar Khorasan*, No. 3, 85–96. Doi: 10.22034/DARAYGAH.2022.322105.1001 [In Persian].
- Sadeghnia, S., & Poozesh, S. (2015). An interpretive and semiotic study of the role of the peacock in Iranian arts. *Research in Iranian Art and Civilization*, No. 39, 25–42 [In Persian].
- Taheri, S. (2012). The archetype of the lion in Iran, Mesopotamia, and ancient Egypt. *Fine Arts Journal*, No. 49, 83–93. Doi:10.22059/jfava.2012.28523 [In Persian].
- (2017). *Semiotics of archetypes*. Tehran: Shour Afarin [In Persian].
- Tanavoli, P. (2015). *Traditional Iranian graphic talismans*. Tehran: Bon Gah [In Persian].
- Vedaei, Sh. (2015). Study of motifs of amulets and talismans from the Safavid to the end of the Qajar period [Unpublished master's thesis]. Faculty of Visual Arts, University of Art, Tehran, Iran [In Persian].
- White, G. (2008). *The folklore of farming: Beliefs and customs of rural life*. London: Random House.
- Yaghoubzadeh, A., & Khazaei, M. (2019). Motifs of talismans, amulets, and charms: A case study of Bakhtiari nomads' handwoven textiles. *Art and Civilization of the East*, 7(1), 25–43. Doi: 10.22034/jaco.2019.92837 [In Persian].

URLs:

- URL1: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=218042&partId=1&searchText=qajar&images (Access Date: 2024/10/1)
- URL2: https://www.wikiwand.com/en/articles/Islamic_pottery (Access Date: 2024/10/1)